

ԱՊՁԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Ի ՄՈՍԿՈՒԱ

ԵՒ ԱՆՈՐ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ ԵՒ ՀԻՆԳԱՄԵԱՅ

ՏԱՐԵԴԱՐՁՆ

(ՏԽ յ'էջ 9)

Յովակիմայ որդիքն, արժանաւոր ժառանգք իրենց հօրը և հօրեղբօր՝ կոմս Յովհաննու, չուզեցին անոնց ձեռքով և տըրովք առ ազգն եղած բարեբարութեամբք միայն գոհ ըլլալ. շարունակողք անոնց աշխատանաց և եռանդուն ջանիցի զարգացումն և յառաւել յառաջադիմութիւն իրենց բարեհամբաւ ազգատոհմին անունը կրող ուսումնարանին, և անոր մեծագոյն ընդարձակութիւն մը տալու փափաքանք վառուած, նուիրեցին մտադիւր իրենց խնամոց հետ նաև դրամական առատատուր օժանդակութիւն. և այդ փոյթ և ձեռնտուութիւն՝ որ տուին Ռուսիոյ՝ դաստիարակութեան ընտրելագոյն ապաստանարաններէն մէկու, դեռ ևս կը շարունակուին հաւասար վեհանձնութեամբ և առատամտութեամբ թէ՛ ազգատոհմին և թէ՛ անոնց արդեանց բարիքը վայելող բովանդակ ազգին կողմանէ:

Հիմնադիրը ուրիշ խորհուրդ մ'ալ ունեցաւ, իր հաստատած ուսումնարանը կայսերական հովանաւորութեան տակ դնել, համարելով զայն իրաւամբք՝ միակ ու անհրաժեշտ միջոց անոր յարատեւութեան և բարեկարգ յառաջադիմութեան: Աղեքսանդր Ա. կոյսրը՝ եփրեմ կաթողիկոսի և Յովակիմայ Լազարեանց այս խնդիրն յարգելով, 1824 թուին հաճեցաւ ընդունիլ իր հովանաւոր պաշտպանութեան ներքոյ՝ յիշեալ ուսումնարանն, և ընդհանուր խնամակալ կարգել արրունեաց մեծ պաշտօնակալ զկոմս Արակչիէվ, ազգային կըրթութեան նախարարին իշխանութենէն անկախ: Իսկ հոգաբարձութիւնը՝ Յովակիմ Լազարեանցի մահուընէն ետքը անցաւ որդւոյն Յովհաննու Լազարեանց: Կայսերական պաշտպանութեան ենթակելու խորհրդոյն հետևանքն էր՝ որ դպրոցին ուսուցիչք և պաշտօնակալք իրաւունք ունենան վայելել այն առանձնաշնորհութիւններն որ հասարակ էին պետական ուրիշ վարժարանաց. և անոր մէջ

ուսումնաւարտք՝ իրենց յաջողութեան և փութաջան արդեանց համեմատ վարձատրուին՝ տէրութեան զանազան պաշտամանց մէջ մտնելով։ Դպրոցին ապագայն լիութի արդարացոյց իրենց այս յոյսն ու փափաքը։

Արակչիւնէն ետքը՝ ուսումնարանի հոգաբարձուին ու Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ, Նիկողայոս կայսր 1828ին կոմս Բենգենդորֆի յանձնեց լազարեան ուսումնարանին ընդհանուր խնամակալութիւնը, որպէս զի համեմատ գիմնազիոնի կանոնաց նոր ծրագիր մը պատրաստեն, ու այդ կանոնաց համաձայն՝ լազարեան ուսումնարանն անուանեցաւ « Ճեմարան արեւելեան լեզուաց », ու խնամակալին առատաձեռն նպաստիւք՝ ուսումնարանն այն առթիւ ունեցաւ բաւական ճոխ տպագրատուն մ'ալ հայ, ռուս, եւրոպական ու արեւելեան լեզուաց տառերով։ Հայկականքն առջի բերան հնաձեք, կերպարանափոխ եղան ապա՝ ի Մխիթարեանց Վիէննայ ստացուած գեղեցիկ դրոշմիւք։ Զանազան օգտակար երկասիրութիւնք հրատարակուած են նոյն գործարանէն՝ թէ՛ ի հայ և թէ՛ յօտար լեզու, և որ արդէն ծանօթ են բանասիրաց։ Բայց տպարանը չարունակութիւն չկրցաւ ունենալ, և քանի մը տարիէն տառք՝ արուեստին ամէն պարագայիւք օտարաց ձեռքն անցան։

Հոգաբարձուք փափաքելով հայ գրականութեան ուսման մէջ զարգացած աշակերտաց համար ասպարէզ մը բանալ յառաջադիմութեան և ընդհանրապէս տղգային լուսաւորութ'ան, առաջարկեցին ուսմանց նախարարին հաստատել իւրեանց սեպհական ծախքով Մուկուլայի պետական համալսարանին մէջ հայ գրականութեան մասնաւոր դասախօսութեան ուսուցչի աթոռ մը. բայց իրենց այս խնդիրը՝ յաջողութեան փափաքելի ելք չունեցաւ։ Խնամակալ կոմսին Բենգենդորֆի ջանիւք, Նիկողայոս կայսրը հաճեցաւ շնորհել ճեմարանին իրաւունք և արտունութիւն հաւասար պետական երկրորդ դասակարգի ուսումնարանաց, սահմանելով գիմնազիոնի ուսմանց ընթացակից դպրութիւններ՝ լեզուաց և առարկայից. իսկ հայազգի տղայոց համար՝ նաև հայ լեզուի և կրօնից ուսումը։

Փափաքելով դարձեալ ծաւալել տղգային կղերական դասուն մէջ ալ հաստատուն և հիմնական կրթութեան բարիքը, որ համընթաց ըլլայ ժամանակիս ուղիղ և ճշմարիտ գիտութեան բարգաւաճանաց, մտածեցին ուսումնարանին մէջ մասնաւոր բաժին կամ դասարան մը հաստատել անոնց համար որ եկեղեցական վիճակի նուիրուելու կամք ու ընդունակութիւն յայտնեն։ Ուստի նոյն Բենգենդորֆի ձեռքով, որ ինչպէս տեսանք, եռանդուն գործակից մ'էր յամենայնի իրենց ամէն ջանից, այս մտածութիւնն ու փափաք հաղորդեցին ներքին գործոց պաշտօնէին։ Էջմիածնի սինհոգէն ալ

հաւանութիւն, հրահանգ և կանոնադրութիւն մը բերուեցաւ. որով ժողովը՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի նախագահութեամբ կը սահմանէր (1837) Մոսկուայի ու փեթրպուրկի ազգային եկեղեցեաց հոգաբարձութիւնը միացընելով ճեմարանի հոգաբարձութեան հետ, յանձնել զայն Լազարեանց, պարտաւորելով որ իրենց անունը կրող ուսումնարանին մէջ՝ եկեղեցւոյ պաշտօնէից կրթութեան համար յատուկ բաժին մը հաստատուի, երկու մայրաքաղաքաց ազգային եկեղեցեաց մատակարարած արդիւնքով: Սիւնհոգի այս մտածութիւնն ու կանոնադրութիւնք՝ պետական խորհրդեան մէջ քննութեան առնուելով, փոխադարձ համաձայնութեամբ ընդունուեցան. և կայսերական հաճութեան հրովարտակն հրատարակուեցաւ ի 1841 յունուարի 21: Իր հաստատութենէն ի վեր Սրեւելեան լեզուաց ճեմարանին եկեղեցական այս բաժինը՝ բազմաթիւ ուսեալ և արդիւնագործ անձինք ընծայեց ուսաստանական հայ կղերականութեան:

* * *

Ընտանեկան աղիտալի կորուստ մը ծանրացաւ խաչատրոյ վրայ որ դառնապէս վիրաւորեց հայրագութ սիրտը, ու ամենէն աւելի սիրալիր յոյսերը խզեց խորտակեց. — իր Յովհաննէս որդւոյն մահը, որ միակ արու ժառանգ էր Լազարեան գերդաստանին, անոր յոյսն ու ակնկալութիւնը, եօթը տարուան հասակին յափշտակուեցաւ ի գրկաց և ի խանդաղատական զթոյ և սիրոյ ծնողացն. որոյ տըխրական մահը՝ բարեբարութեաննոր առիթ մը եղաւ ճեմարանին առաւելագոյն յառաջադիմութեան: Վասն զի այդ սիրելի զաւկին յիշատակն անմահացընելու համար, խաչատուր իր երկու եղբարց և ամուսնոյն հաճութեամբ ընծայեց ճեմարանին 210,000 ռուբլ, որպէս զի հաստատուի հոն նախապատրաստական դասարան մը տասնուչորս աղքատ կամ որք տղոց համար, իրենց հասական յիշեցընելով զմանկիկն Յովհաննէս, ու ձրիաբար աւարտելով իրենց դաստիարակութեան ընթացքն՝ Նիկողայոս կայսրն մասնաւոր հրամանագրով մը վաւերացուց թէ տուրքը և թէ անոր բարեգործ նպատակը:

Ասով ալ գոհ չեղան Լազարեանք. 1853 տարւոյն սկիզբներն՝ կը տակաւ շնորհեցին ուսումնարանին իրենց մէկ տունն ի Մոսկուա՝ ի Հայկական կոչուած փողոցի քաղաքին, չորս կողմի շէնքերովն ու պարագայիւք, և անոր քով եղած գրեթէ իրեք հազար սաժէն (Ռուսաց մէկ սաժէնն է = 4.5524 քառակուսի մ.) ընդարձակ հող մը: Իրենց այս կամքն ալ վաւերացաւ կայսերական հաճութեամբ ի 1854, մայիս 13:

Այս յիշատակուած դէպքերէն բանի մը տարի յառաջ՝ Լազարեան ուսումնարանն կորուսեր էր իր վերատեսուչն զԲենգենգորֆ, որ անոր տարեգրութեանց մէջ անմոռանալի մեծարանաց յիշատակ թողուց իր բարեսիրութեամբն և եռանդուն գործունէութեամբ։ Կոյսըն՝ հիմնադիր բարերարաց հաճութեամբ՝ անոր յաջորդ կարգեց ըզկոմս Ալէքսէյ Ֆէօտորովիչ Օսլով, որուն օրովը՝ Լազարեանը աղերս մը ներկայացուցին առ կայսրն, խնդրելով որ իրենց ձեռքով հիմնարկուած դաստիարակութեան տունը հաւասար սեպուի պետական լիկէոնից, և վայելէ անոնց ունեցած իրաւունքն և արտունութիւնները։ Օսլով կոմս իրենց այս խնդիրը ներկայացոյց կայսեր, ու մասնաւոր կանոնադրութիւն մը յօրինուեցաւ կովկասեան ցանձնաժողովոյն կողմանէ՝ տէրութեան քարտուղար ու առանձին խորհրդական Պուլքովի ձեռքով և Լազարեանց միաբան գործակցութեամբ։ Այն աշխատաւորին ու կարգադրութեան՝ արդիւնք եղան դպրոցին նոր ու աւելի հաստատուն բարեփոխութիւնք, և կայսերական հրովարտակաւ մը հաստատուելով (1848, մայիս 10), ուսումնարանը հաւասարապատիւ սեպուեցաւ առաջին կարգի պետական դպրոցաց և լիկէոնից։

Կայսերական հրովարտակին հրատարակութեան օրը՝ փառաւոր հանդէս մը կատարուեցաւ. բազմաթիւ էին հրաւիրեալքն ի ճեմարանն Լազարեան, ռուս և հայ ընկերութեան ամենէն պատուաւոր անձինք. ու հանդիսական պատարագի ու պաշտամանց կատարմանէն ետքը՝ գոհաբանական մաղթանք, ընտիր երաժշտութիւն, ճառք և քերթուածք նուիրուեցան պաշտպանաց ու բարերարաց, և հինգ հարիւր հրաւիրելոց ալ մեծահաց խնջոյք մը տրուեցաւ։

Կայսրն իր արդէն ցուցած բազմապատիկ շնորհաց վրայ յօգուտ և ի յառաջագիմութիւն ուսումնարանին՝ նոր մ'ալ ուզեց յաւելուլ, աւելի կերպով մը յայտնելով իր վստահութիւնն ու խնամքը Լազարեան հիմնարկութեան վրայ. սահմանեց որ արքունի ռոճկով դաստիարակուած երկրակասեան և անդրկովկասեան գաւառաց բազմաթիւ պատանիք իրենց յանձնուին, և անոնց դաստիարակութեան համար կարևոր ծախքը յարքունուստ մատակարարի։ Գահոյից բարձրութենէն տրուած այսպիսի օրինակ մը՝ անկարելի էր որ առանձնակա հաց ալ եռանդը չբորբոքէր ի նմանողութիւն։ Հայ ազգին պատկանող երկու մեծահարուստ և բարերար անձինք, Գասպարեան՝ վաճառական յԱթաթիսան, և Մնացականեան՝ Թիֆլիզի ճոխքաղաքացի, իւրաքանչիւրը զատ զատ հնդետասան հազար արծաթի ռուբլի կտակեցին ուսումնարանին, պայմանելով որ իրենց ազգատոհմին անուամբը երկերկու տղայք ձրի դաստիարակութիւն ընդունին։ Ասոնց վրայ յետոյ աւելցան ուրիշ նուիրատուք. ինչպէս Արղութեանց

Երկայնաբազուկ իշխանն, Թամամչեան, Հայրապետեան, Ամիրեան
Իշխանեան, Գաբրիէլ Քանանեան, Տէր Յակոբեան և այլք, որ զա-
նազան ժամանակ տասնական հազարի գումարներ կտակեցին ճիմա-
րանին, և որոց արդիւնքով՝ մէկ կամ երկու սան ձրի ուսումն և
գաստիարակութիւն կ'ընդունին: Կը թողունք յիշել յօտարազգեաց
եղած նուէրք, ի շահ և յօգուտ իրենց ազգակցաց Ռուսաց, Վրաց,
Թաթարաց, և այլն:

* * *

1834 հոկտեմբերի չորսին կայսրն Նիկողայոս II և Թագաժառանգ-
ըն Սղեբոսանգր իշխան իրենց մեծափառ այցելութեամբ պատուե-
ցին զլազարեան ուսումնարանն, հետեւին ունենալով զկոմսն Բեն-
զենգորֆ: Կայսրն ընդունուելով առ դրանն ի Յովհաննէ Լազա-
րեան, մանրամասն ըննեց ու տեսաւ դպրոցն, իր սովորական բարե-
սէր ընտանութեամբն ամէն բան հարցուց և իմացաւ, խօսեցու ընդ
տեսչին, ուսուցչաց և ոմանց յաշակերտաց, զամէնքն քաջալերե-
լով: Ուսումնարանէն մեկնելու ատեն պատուիրեց որ հրապարակաւ
յայտնուի իր մեծ գոհութիւնն և բարեհաճութիւն առ Լազարեանս
և առ բարերար հիմնարկութիւնն նոցա: Վոր և հռչակեցին օրագիրք
և լրագիրք ժամանակին, ինչպէս նաև այն պատուաբեր այցելութեան
պարագաներն: Երեք տարի ետքը՝ կայսերական գահուն ժառանգը՝
կրկին պատուեց զճեմարանն իր այցելութեամբ:

Ուսումնարանին այցելուաց ցուցակաց մէջ արձանագրուած են
շատ տկանաւոր և իշխանազուն անձանց անուանք, յօտարաց և
յազգայնոց: Յիշենք միայն զՍլաւերդ իշխան Բրուսիոյ, որ փը-
րեղեբրիկոս Գուլիելմ Թագաւորին օրդին է, զգուքսն Վլադիմիլի,
Օլտէնպուրկի իշխանը, զիշխանն պարսիկ՝ Խոսրով Միրզա, զթոռն
Ֆաթհալի շահին, զօրդիս կայսեր Գէորգ, Միքայէլ, Էլիս և Ոգրի-
բիր, զմարաշախտն Մարմոն, զՍղեբոսանգր Հումալտ՝ մեծ գիտնա-
կան, զքերթողն Փուշկին, և այլն:

1. Հայ ազգին այս հիմնարկութեան վրայ իրաւամբ ունեցած համակրութիւ-
նըն ու վստահութեան չափը ցուցնելու համար՝ աւելորդ չենք համարիր
յիշել վերջի տարիներուս մէջ եղած երկու կտակներ, որոնք բոլորովին տար-
բերնպատակ ունին, և գործադրութիւննին Լազարեան ուսումնարանի հոգա-
բարձութեան յանձնուած է: Ասոնցմէ մէկն է Հասան - Ջալալեանց Սարգիս
արքեպիսկոպոսի 25 հազար ռուբլ գումարի կտակը, որ հիմայ շահեբովը 4))
հազարէն աւելի է, և հարիւր տարիէն ետքը պիտի գործադրուի՝ երբ քանի մը
միլիոնի հասնի այդ գումարին գրամագլուխը: Երկրորդը՝ Քանանեանց Գա-
նիէլ զղարեցուց կտակաւ հաստատած մրցանակը՝ Հայոց լեզուի, պատմու-
թեան և գրականութեան վերաբերեալ գրուածոց համար, որոց նիւթը նը-
շանակելը և մրցանակարաշխութեան տնօրինութիւնը յանձնուած է Լազա-
րեան ուսումնարանին տեսչութեան:

Հազարեան արեւելեան լեզուաց ուսումնարանին հոյակապ և ընդ-
արձակ շէնքը կառուցուած է Մոսկուայի կեդրոնավայրն, Հայոց
կոչուած փողոցին մէջ, ի հանդիպոյ հայկական եկեղեցւոյ յանուն
վերացման սրբոյ խաչին, որոյ շինութիւնն և պահպանութիւն՝ ինչ-
պէս ըսինք, նոյն ազնիւ տոհմին տրոք եղած է և կը շարունակուի,
հաստատ եկամուտ սահմանելով եկեղեցւոյն քովերն գտնուած անշարժ
ստացուածքն և տունք։ Ճեմարանին ամբողջութիւնն կը կազմէ՝ գե-
ղեցիկ ճարտարապետական արուեստով միջավայր շէնք մը և երկու
թեք. ուրիշ այլևայլ շինուածք և ընդարձակ պարտէզ մը. յորում
կը բարձրանայ պղնձի բրգաձև յիշատակարան մը. ֆարբարայի սպի-
տակ մարմարիօնեայ խորաքանդակներու վրայ, առաջին հիմնադրաց
կիսարձաններով, Յովհաննու, Յովակիմայ իր կենակցին Աննայի, և
որդւոյն Արտեմայ։ Պատուանդանին վրայ է հետեւեալ արձանագրու-
թիւնն ի ռուս բարբառ. Նաշակատիք սրբաւայրիս շինոշքեան
կատարեցաւ յօրհնոշքիշնաքեր քաղաշորոշքեան մեծաւիառ կայ-
սեր Աղեքսանդրի Ա. Հօր հայրեկեաց և Պաշտպանի լուսաշորոշ-
քեան, յառաչնոշմ աշուշ մայիսի 1815 թւին։

Ի միջավայրի շինուածոյն ընդարձակ սրահ մը կայ, հասարակաց
մրցանաց և քննութեանց սահմանեալ, զարդարուած կենդանագիր
պատկերօք կայսերաց Ռուսիոյ, հայրապետացն Հայոց, հիմնադրաց
և գլխաւոր վերատեսչաց դպրոցին։

Իսկ ի ճեմարանին՝ Մատենադարան մը գրեթէ քսան հազար հա-
տոր տպագրեալ գրքերու, երեք հարիւրէն աւելի հայ և օտար ձե-
ռագրովք։ — Թանգարան մը բնաբանական և ուսումնական գոր-
ծեաց։ — Միւս այլ թանգարան հանքաբանական, գրեթէ հինգ հա-
զար և աւելին մոյշներով։ — Հազար երկու հարիւր ու աւելի հնութեանց
և հին գրամոց հաւաքմունք մը. — Հազար երկու հարիւր աշխարհա-
գրական տախտակաց հաւաքմունք, վեց երկնագունտ և երկրագունտ։
— Ուսմանց և աշակերտաց հանգստեան սրահներ. — Սեղանատունք.
— Ընդարձակ և ողջպահիկ ննջարաններ. — Ներքին ծառայութեանց
համար կարևոր շէնքեր։

Ճեմարանին մատակարարութեան կողմանէ տարուէ տարի հրա-
տարակուած հաշիւներէ կ'երևնայ թէ անոր հաստատութեան ու յա-
րատեութեան համար եղած պարգևատուութիւնք հետեւեալ գումա-
րը կը ձևացընեն.

1800էն մինչև ի 1848. — 650,000 արծ. ռուբլ. =	Քր. 2,600,000.
1848 էն մինչև 1853, — 445,000 » » =	580,000.
Եթէ ասոնց վրայ աւելցընենք ֆէթրպուրկի ու Մոսկուայի	
հայկական եկեղեցեաց համար ծախուած արծ. ռուբլ. 1, 00, 00 =	
քովանդակ գումարը կ'ըլլայ 1,795,000 ռուբլ. =	4,000,000
	7,480,000

Ուսումնարանին յորեկինն առթիւ (1865) . խաչատուր կոմս Լազարեան նուիրեց զարձեալ 200 հազար ռուբլիի գումար մը : Նոյն ազնիւ ու ազգասէր ընտանեաց կողմանէ 12,000 ռուբլի նուէր , իրենց ազգական Գեւանեանցի յիշատակին , երկու սան այդ անուամբ ձրի դաստիարակելու պայմանաւ . ու Աղեքսանդր Բ կայսեր , հեմարանին այցելութեանն ի յիշատակ , երկու ձրիալարժ սանից համար նուիրեցին 14,000 ռուբլի : խաչատուրյ ամուսինն ալ , կատարինէ տիկին , բո կողմանէ կտակեց ուսումնարանին 40.000 ռուբլի , հինգ սանից համար : Այսպէս միայն Լազարեան տոհմին կողմանէ եղած նուէրք ի նպաստ իրենց անունը կրող ուսումնարանին , կը գումարին յ'800,000 ռուբլի , կամ երեք միլիոն ու աւելի ֆրանքաց :

Աշակերտաց թիւն (1854 թուականին) .

Կայսերական թոշակաւորք . . . 4

Թոշակաւորք կողմասեան յանձնաժողովոյն , կայսերական դանձուն տրովք պահպանուած վրացի , հայ և թաթար աշակերտք . . . 20

Թոշակաւոր ժառանգաւորք որ կը դաստիարակուին Լազարեանց ծախքով կառուցուած եկեղեցեաց տրովք , և յեկամտից յարակից տանց . . . 20

Նոյն ընտանեաց հաստատուն ու ապահով կերպով թողած դրամազխոյ շահովք . . . 50

Թոշակաւորք նախապատրաստական դասարանին , կառուցելոյ յանուն և ի յիշատակ վաղաժուկի ցովհաննու որդւոյ խաչատուր Լազարեան . 14

Գասպարեան թոշակաւորք , 2

Մնացականեան թոշակաւորք , 2

Աղատ թոշակաւորք յայլ և այլ ազգաց , 86

Կէս թոշակաւորք , 20

Արտաքին աշակերտք , աղքատք , 14

Որով աշակերտաց համագումար թիւը 212

Այս ցուցակէս կ'երևնայ թէ վաթսուն և չորս աշակերտք կը պահպանուին միայն բարերար Հիմնադրաց ծախքով :

Մինչև ի 1854 , որովհետև նոյն թուականին եղած հրատարակութենէ մը քաղցեցինք մեր գրած մանրամասն տեղեկութիւնները , հազար երկու հարիւրէն աւելի ուսումնաւարտք ելած են Լազարեան դպրոցէն , և որոց թիւը հազար հինգ հարիւրի կը հանեն՝ անցեալ տարւոյն մէջ՝ կատարուած տարեգարձի հանդիսին առթով , և մեծամասնութիւնը կը կազմեն Հայք յայլ և այլ աշխարհաց , ուր ցրուած են բազմադիմի և պատուաւոր պարապմանց ձեռք զարնելով : Ոմանք ընդգրկեցին են զեկեղեցական կամ զգլխուորական վիճակ , այլք՝ բաղաքական այլևայլ պաշտամանց ասպարիդին մէջ անուանի եղած , ինչպէս պետական անձինք կամ պաշտօնակալք , տէրութեան թարգմանք , ուսուցիչք . ուրիշներ՝ բժշկականին , ճարտարութեան և վաճառականութեան հետևողք , շատք ևս համբաւեալք յարուեստս , ի գիտութիւնս և ի դպրութիւնս . ընդհանրապէս ամէնքն հաւասարապէս գովելիք և արժանաւորք արբունական վստահութեան և իրենց ազգակցացն համարման և մեծարանայ :

Ուսումնաւարտ հայ երիտասարդներն զարգացած էին ազգային գրականութեան և հայկաբանութեան մէջ . և որովհետև ուսման ընթացքը համապատասխան էր համալսարանական պահանջմանց , ուստի Լազարեանց դպրոցի ուսումնաւարտք են թարկուելով հրապարա-

կական քննութեան, ընդունելութիւն գտան համալսարանաց և այլ բարձր ուսումնարաններու մէջ: Այս յաջողակ յառաջադիմութիւնն պատճառ եղաւ ուսումնարանին սեպհականելու մի քանի իրաւունք. և այնպէս համակրութիւն գտաւ Հայոց մէջ, որ չնայելով ճանապարհաց հեռաւորութեան և զանազան արգելքներու, թուրքաստանէն և Պարսկաստանէն, և մինչև ի Հնդկաց աշխարհէ կ'ուղարկէին իրենց որդիքն կրթութիւն ստանալու համար: Ժամանակ մը մասնաւոր համբաւ ունեցաւ հայկական գրականութիւնն ուսումնարանին բանիբուն ուսուցչաց և զարգացած ուսանողաց աշխատասիրութեամբ: Ոոցա մէջ հիմնեցաւ Հայաստանի հնասիրաց ընկերութիւնը, որ և միացուց հետը շատ օտարազգի հնասոյգներ, և սկսաւ հետազօտել Հայոց թագաւորութեան և գրականութեան հին յիշատակներն, որ բաւական արդիւնաւոր եղաւ շարժելով երիտասարդ ոյժերու հետաքրքրութիւնը, և Հայոց պատմութեամբ զբաղուելու մղումն և քաջալեր տալով:

Ի վերջ յօդուածոյս ծանր և լուրջ պարտք մը կ'ստիպէ զմեզ դեռ նոր 'ի հող խոնարհած անմահ անուան մը քաղցր յիշատակութիւնն դրոշմել 'ի թերթիս:

Մինչ մենք մանրամասն կը նկարագրէինք Լազարեան ճեմարանը, մահու մանգաղը հնձեց տարաւ այս ճեմարանին ուսուցչաց պարագլուխը զհռչակաւորն Մ. Էմին: Թէպէտ 77 ամաց ծանրութիւնն կը կրէր իւր ուսոց վրայ այս պատկառելի անձնաւորութիւնն, սակայն միշտ թարմ մտօք և լի գործունէութեամբ, համաձայն չորս տարի առաջ իր յորելինին առթիւ եղած մաղթանաց, դեռ ևս կը յուսայինք զայն ընդ երկար ամս տեսնել 'ի գլուխ ուսանչայ հայագիտաց: Թէպէտ նոր փառքեր ալ կրնար աւելնալ արդէն իր պատկուած ճակատին վրայ, սակայն միթէ իր Վէպ Զնոյն Հայաստանի, Խորենացոյ վրայ ըրած ծանրակշիռ և հմտալից քննադատութիւնք և այլ բազմաթիւ գրուածք չեն խնմահացներ իր անունն հայկական գրականութեան և ամէն հայու սրտին մէջ:

Մասիլլեոն կ'ըսէ թէ « Մեծ անձի մը կորուստը ըմբռնելու համար՝ պէտք է դիտել և խորհրդածել ընկերութեան մէջ թողուցած իւր պարապը »: Մ. Էմինի թողուցած պարապը չըսենք անդարմանելի կամ անժամանելի, այլ միթէ ահա գին չէ: Յաւիտենականութեան անսահման ծոցոյն մէջ սահող այս գրասէր և գրագէտ անձնաւորութեան՝ յետին գրաւոր ողջոյն մը տալով կը մաղթենք յարգանք իր անմոռանալի յիշատակին:

